

GONDOLATOK A KÖZÉPKOR VÉGI ALFÖLDI
ÉS ALFÖLD-SZÉLI MEZŐVÁROSAINK ALAPRAJZI
ÉS ÉPÍTÉSZETI FEJLŐDÉSÉRŐL

A magyarországi középkori várostörténet egyik komoly problémája a települések osztályozása. Igaz, a középkor végén ez jogi kritériumok alapján látszólag nem okoz nehézséget: vannak városok, mezővárosok és falvak. Az első lakói polgároknak, a másik két csoporté viszont jobbágyoknak számítanak.¹ A baj csak ott van, hogy a középső, mezővárosi kategória sem egységes, nemcsak különböző jogállású, hanem különböző gazdasági helyzetű települések tartoznak ide: a népes, jelentős kézműves lakossággal rendelkező, városfunkciót ellátó településektől a privilegizált, de agrár jellegű, falusias helységekig. E mellett az ország városhálózata egyenlőtlenül oszlik meg, hatalmas területek, mint az Alföld vagy a Dunántúl délkeleti fele az egy Szeged kivételével városmentes² (Pécs lakói jobbágyok). Nyilvánvaló, hogy a jogi kategória nem elegendő, ezért több olyan kísérlet jött létre, amelyek kritériumokat igyekeztek találni a városias településeknek a mezővárosok tömegéből való kiszűrésére. Ilyen pl. a koldulórendi kolostor megléte,³ a településből külföldi egyetemekre beiratkozók száma,⁴ az ország piaci hálózatában elfoglalt helye.⁵ Entz Géza volt az, aki nemcsak korán felfigyelt már a mezővárosok jelentőségére a városiasodásban, hanem más szempontra is felhívta a figyelmet, mégpedig arra, hogy ezeknek a településeknek a templomait a XIV—XV. századi mezővárosi fejlődés során gyakran kibővítik, ill. újjáépítik.⁶ Utalt továbbá három Alföld-széli mezőváros XV. sz. végén épített templomai hasonlóságára is: Ráckeven, Miskolcon és Nyírbátoron.⁷

A továbbiakban ezt a gondolatot szeretnénk továbbfejleszteni. Nem csupán a templomok bővítése, hanem a házak építési módja, és nem utolsósorban

¹ *Kubinyi András*: A magyarországi városok országrendiségének kérdéséhez. (Különös tekintettel az 1458—1526 közti időre.) TBM 21 (1979) 8.

² *András Kubinyi*: Handel und Entwicklung der Städte in der ungarischen Tiefebene im Mittelalter. Europa Slavica-Europa Orientalis. Festschrift Herbert Ludat. (Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des Europäischen Ostens Bd. 100.) Berlin 1980, 423.

³ *Fügedi Erik*: Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. Századok 106 (1972) 69—95.

⁴ *Kubinyi András*: A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. Településtudományi közlemények 23 (1971) 58—78.

⁵ *Kubinyi András*: A magyarországi XIV—XV. századi városfejlődés néhány kérdése. TBM 19 (1972) 41—47.

⁶ *Entz Géza*: Ismertetés Szűcs Jenő Városok és kézművesség c. könyvéről. Művészettörténeti Értesítő 5 (1956) 332—334. — *Uő.*: Középkori egyházi emlékek régészeti kutatása. Középkori Régészeti Tudományos Ülésszak. = Régészeti Füzetek Ser. II. 14. Bp., 1971, 64—66.

⁷ *Géza Entz*: Baukunst in Ungarn um 1500. Acta Historiae Artium 13 (1967) 82—84.

a település alaprajza is fontos forrásunk lehet a mezővárosok sokszázas tömegének megrostálásánál. Nyilvánvaló persze, hogy önmagában sem ez, sem a fentebb említett kritériumok vagy a különben elég bizonytalan — népesség-számra utaló adatok⁸ önmagában nem elegendők, kritériumtömegre van szükségünk. E kis tanulmánynak nem lehet feladata, hogy az alaprajz és építés problematikáját teljesen feldolgozza,⁹ csak arra kívánja felhívni a figyelmet, hogy a régészeti-műemléki kutatások itt is komoly várostörténeti eredményeket hozhatnak magukkal.

A mezőváros (szó szerinti jelentésében: nem erődített város¹⁰) nem magyarországi specialitás. Így pl. lényegében megfelel a bajor—osztrák Markt-nak.¹¹ Hasonló, nem mindig erődített, a valódi városnál alacsonyabb jogállású települések másutt is előfordulnak Európában.¹² A magyarországi viszonyok jobb értelmezéséhez ezért felhasználhatjuk a külföldi analógiákat is.¹³ E tekintetben kiemeljük a felső-ausztriai Marktokról készült legutóbbi kitűnő összefoglalást. Alaprajzokról lényeges megfigyelést tett, ezt idézzük: „világosan fel lehet ismerni, hogy csak a piactér — és ha ilyen nincs, akkor épp ennek a hiánya — határozta meg és határozza meg egy Markt-nak a képét. Egy közönséges Marktban nincsenek mellékutcák, még kevésbé külön piaci negyed. A piacot körülvevő háztömb a hátsó fronthoz csatlakozó telkekkel alkotta a Markt specifikus településformáját eltérően a többtűcs városától”.¹⁴ Felső-Ausztriában tehát egy olyan városkritérium is lehetséges, amely a piactéren kívül több utcát tartalmazó települést tartja városnak. Meg kell jegyeznünk, hogy egytűcs vagy utca nélküli egypiacos „várost” máshol, így Angliában is lehet találni.¹⁵

Számunkra ez a településtípus azért látszik jelentősnek, mert esetleg egy fejlődési fokot fedezhetünk fel benne. Feltűnő ugyanis, hogy a jelek szerint

⁸ I. Szabó: La répartition de la population de Hongrie entre les bourgades et les villages, dans les années 1449—1526. (Studia Historica Acad. Sc. Hung. 49.) Bp. 1960, 27. — *Bácskai Vera*: Magyar mezővárosok a XV. században. (Értekezések a történeti tudományok köréből 37.) Bp. 1965, 23—32.

⁹ Ezt egy bővebb, de ugyanezt a területet tárgyaló művemben kíséreltem meg: A középkori Magyarország középkori része városfejlődésének kérdéséhez. (Angolul jelenik meg egy Gerevich László szerkesztette tanulmánykötetben.)

¹⁰ *Csizmádia Andor*: Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért a XVIII. században. (Studia Juridica Auctoritate Universitatis Pécsi publicata 24.) Bp. 1962, 5—6.

¹¹ A magyar mezőváros ezért fordul elő német forrásainkban Markt elnevezéssel. Pl. Sopronkeresztúr (1429): *Házi Jenő*: Sopron szabad királyi város története I/2. k. Sopron 1923, 393. — Csepreg (1451): *uo.* I/3. k. Sopron 1924, 321. stb.

¹² *Heinz Stoob*: Minderstädte. Formen der Stadtentstehung im Spätmittelalter. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 46 (1958) 1—28. — Angliában különösen sok volt az erődítés nélküli város: *Maurice Beresford*: New Towns in the Middle Ages. Town Plantation in England, Wales and Gascony. New York—Washington 1967. — *Colin Platt*: The English Medieval Town. London 1976, 27—45.

¹³ A Stadt és Markt különbsége, ill. hasonlósága a külföldi irodalomban immár könyvtári terjedelmű feldolgozásokat hozott létre.

¹⁴ *Willibald Katzinger*: Die Märkte Oberösterreichs. Eine Studie zu ihren Anfängen im 13. und 14. Jahrhundert. Forschungen zur Geschichte der Städten und Märkte Österreichs. Bd. 1. Linz/Donau 1978, 98—99.

¹⁵ *Beresford*: i. m. 106—107, 109—110, 113—116, 120, 122, 139 stb. az itt idézett helyeken megnevezett városok legtöbbje alapított borough volt. Hasonló jellegű angol törpe townokat ásattásokkal is kutatnak. *Michael Aston—Trevor Rowley*: Landscape Archaeology. An Introduction to Fieldwork Techniques on Post-Roman Landscapes. Newton Abbot London Vancouver 1974, 96—102, 140—41.

nem egy mezővárosunk ilyen jellegű településből fejlődött ki. A szálláskertes települések egyik prototípusának tekintett Hajdúböszörményről¹⁶ mutatták ki legutoljára, hogy a helység eredetileg egyutcás volt, amelyből a XIII. sz.-ban keresztutcás rendszer alakult ki, amely csak a XV. sz. második felében kezdett felbomlani.¹⁷ Más mezővárosunknál is hasonlót látunk. A Pozsony megyei Csütörtökhely 1333. évi felosztásából kiderül, hogy a mezőváros egyetlen széles utcából állott, ahol különben jelentős hetipiacokat tartottak.¹⁸ Minden jel arra mutat, hogy a Mátraalja fontos mezővárosa, Gyöngyös is ilyen egyutcás településből fejlődött ki, noha 1301-es felosztása szerint már utcakeresztes alaprajzú volt.¹⁹ Az észak—déli irányú középkori Solymos, ma Petőfi Sándor utca és annak a Szt. Bertalan-plébániatemplomtól délre kiszélesedő folytatása, a középkori piac volt az első település.²⁰ Gyöngyös tehát egyutcás településből még az Árpád-kor végén keresztutcássá fejlődött, a későbbi mellékutcák ezt a keretet töltötték fel. Látszólag hasonló — alaprajza alapján — Miskolc is, ahol az utcakeresztet a kelet—nyugat irányú Széchenyi és az észak—déli irányú Kazinczy és Szemere utcák képezik. Ez azonban csak újkori képződmény. Az eredeti település a Szt. István-plébániatemplom (az avasi templom) alatt a Szinva két partján terült el, majd a XIV. sz. második felében a királyi birtoklás kezdetétől a mai Széchenyi utca ősenek nyugati fele vált a piacutcává. Lényegében ez az utca alkotta Ó-Miskolc városát. A Szinva déli partján levő utcák zsellértelepülések lettek.²¹ Volt azonban a piac nyugati végén egy háromszög alakú kiszögellés, amelynek északi részét Fábián, a délit Mészár utcának nevezték.²² A szervezeten is kissé különálló zsellérutcákat leszámítva²³ azonban Miskolc óvárosa (Ó-Miskolc) lényegében szintén egyetlen utcapiacból álló településből fejlődött ki. Ugyancsak a XIV. században alapítják a hosszú ideig közigazgatásilag is önálló Új-Miskolcot, más néven Miskolc Újvárosát. Új-Miskolc plébániája 1445-ben a Boldogasszony-templom,²⁴ amely más adat szerint az Újvárosban állt,²⁵ az Újváros és Új-Miskolc tehát azonos. Eredetileg egyetlen háromszög alakú térből állott a mai Pálóczy, Batthyány utcák és Deák Ferenc tér helyén.²⁶ Itt találták meg a Deák Ferenc téren a Boldogasszony-templom maradványait is.²⁷ Az utcakeresztes megoldás — mint említettük — későbbi, az Újváros beolvadása után keletkezett. Említett példáink különben megkérdőjelezik azt, hogy

¹⁶ *Prinz Gyula*: Magyarország településformái. Bp. 1922, IV. tábla, 14. kép. — *Győrffy István*: Magyar nép, magyar föld. Bp. 1942, 153—215.

¹⁷ *Kathy I.*—*Kürti K. Sz.*: Hajdúböszörmény építészete — képzőművészete. Hajdúböszörmény 1979, 27—29. és a térképmellékletek.

¹⁸ *Mályusz Elemér*: A mezővárosi fejlődés. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. Székely György. Bp. 1953, 130.

¹⁹ Anjoukori Okmánytár I. k. Bp. 1878, 3—6.

²⁰ *Dezséri Bachó László*: Gyöngyös története 1526-ig. Gyöngyös 1942, 49—50. — Heves megye műemlékei III. k. Szerk. Dercsényi Dezső—Voit Pál. Bp. 1978, 13—201.

²¹ Miskolc településtörténetét részletesen elemzem a 9. j.-ben levő megjelenés előtt álló tanulmányomban.

²² *Marjalaki Kiss Lajos*: Miskolc régi mellékutcai. Herman Ottó Múzeum Évkönyve 2 (1958) 136—137.

²³ Uo. 134, 139—141.

²⁴ *Lukcsics József*: XV. századi pápák oklevelei. II. k. Bp. 1938, 219—220. 827, 829. sz.

²⁵ *Szendrei János*: Miskolc város története és egyetemes helyirata. II. k. Miskolc 1904, 139, 300 stb.

²⁶ *Marjalaki Kiss*: i. m. 138—139.

²⁷ A kutatások rövid említése: *íj. Horváth Béla—Marjalaki Kiss Lajos—Valentiny Károly*: Miskolc. Bp. 1962, 32. — Régészeti Füzetek Ser. I. 20. (1967) 92.

a szintén Alföld-széli Nagyszöllős utcakeresztes alaprajza alapítására megy vissza,²⁸ és nem későbbi fejlemény-e.

Nos, a piacutcából fejlődött ki másutt is, így a Német Birodalomban nem egy város,²⁹ így ennek jelentőségét nem becsülhetjük le. Ezzel nem akarjuk azt állítani, hogy valamennyi Alföld környéki mezővárosunk az utcapiac, utcakeresztes, végül az utcakeresztet párhuzamos utcákkal, esetleg halmaztelepüléssel kitöltő település fejlődési útját járta meg. Kivétel számos akad, így pl. az épp Entz Géza által vizsgált Nyírbátor, amelynek már 1354-ben két főutcája, valamint hét egyéb utcája volt. A főutcák pedig egymással párhuzamosak, nem keresztutcák voltak.³⁰ Egy másik példa Heves, amelynek 1358-ban ugyan van egy főutcája, de birtokosai között nyolc utcát osztanak még fel.³¹

Mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Magyarországon is számolnunk kell a csak egy piactérből álló „Markt”-szerű településsel, amely azonban a további fejlődés során kibővül (pl. utcakeresztes formában), és néha városias alaprajzot mutat. Emellett létezik viszonylag korán egy bonyolultabb, többutcás, de semmiképp sem a szokványos falusias képet mutató forma is. Hogy ezek a városias alaprajzú települések esetleg egy „város”-alapításra mennek vissza,³² azt nézetünk szerint minden egyes esetben külön kellene vizsgálni. A lényeg az, hogy Magyarországon — ha meg is van a felső-ausztriai Markt alaprajzi megfelelője — nem ez a jellemző a középkorvég átlag hazai mezővárosára, tehát alaprajza alapján nem minden esetben lehet a várost a mezővárostól megkülönböztetni. Azonban az a tény, hogy az Alföldön, ill. az Alföld szélén a középkor folyamán falusias vagy talán helyesebben vásártartási joggal rendelkező falusias típusból, amely a felső-ausztriai Markt-oknak felelt meg, kialakult már egy bővített, inkább városias alaprajzi jellegű típus, a városiasodás előrehaladását bizonyítja. Nem szabad elfelejtkeznünk egy harmadik típusról sem: amikor több falu egybeolvadásából jött létre a mezőváros, amire a legjobb példa Debrecen.³³ Ezek szerint az Alföld és Alföld környéki mezővárosok közül három alaprajzi típust emelhetünk ki

²⁸ *Maksay Ferenc*: A magyar falu középkori településrendje. Bp. 1971, 106—107.

²⁹ *Berent Schweineköper*: Die Problematik von Begriffen wie Stauferstädte, Zähringerstädte und ähnlichen Beziehungen. Südwestdeutsche Städte in Zeitalter der Staufer. Hrsg. v. Erich Maschke und Jürgen Sydow. = Stadt in der Geschichte Bd. 6. Sigmaringen 1980, 134—143. Lehetett azonban utcakereszt is kiindulópont: uo. 155.

³⁰ *Entz Géza—Szalontai Barnabás*: Nyírbátor. Harmadik, átdolgozott, bővített kiadás, Bp. 1978, 5—6.

³¹ Anjoukori Okmánytár. VII. k. Bp. 1920, 60—61. — Az oklevelet legújabban *Major Jenő* elemezte: Heves településtörténetének vázlatja. Heves településescsoport általános rendezési terve, Bp. 1981, 51—55. Rámutat arra, hogy a hevesi suburbium szabályos alaprajzú volt, és így valószínűsíthető, hogy V. István király a Heves megyei székhelyből várost akart alapítani, és ide hospeseket telepített.

³² Ilyen alapított város jellegű alaprajza számos hazai mezővárosnak volt, így az előző jegyzetben említett Hevesnek. Zömüket azonban tárgyalt területünkön kívülről tudjuk kimutatni. Ilyen pl. Körmend alaprajza: *Tóth István György*: Körmend alapítása. A város alaprajza a 17. században. *Századok* 113 (1979) 643—658. (*Borsos Gyula*: Körmend városszerkezetének alakulása. *Vasi Szemle* 33 (1979) 322—341. csak közölt térképei alapján használható). Sok ilyen található a mai Szlovákia területén, vö. *Érik Fügedi*: Die Ausbreitung der städtischen Lebensform — Ungarns oppida im 14. Jahrhundert. Stadt und Stadtherr im 14. Jahrhundert. Hrsg. v. Wilhelm Rausch. = Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas. II. Linz/Donau 1972, 183—185. (Galgóc, Bán) stb.

³³ *Fügedi*: i. m. (Die Ausbreitung) 179—182. — *Sápi Lajos*: Debrecen település- és építéstörténete. Debrecen 1972.

különösen: *a kizárólag a piacérből álló típust*, amelyet Stoob kategóriái alapján a legalsófokú városias településekhez — amelyeket egyszer „dörflicher Flecken”-nek, másszor „Marktflecken”-nek nevezett — sorolhatunk; továbbá *a többutcás típust*, amelyek közt lehetnek a Stoob-féle terminológia szerint mind a kisvárosokhoz, mind a „städtische Kümmerformen”-hez, mind a „Minderstadt”-okhoz tartozók, attól függetlenül, hogy lesüllyedt városról vagy már szándékosan kevesebb joggal ellátott városias településről van szó, végül *az összeolvadó település* tartható a harmadiknak.³⁴ A Stoob-féle négy kategória — mint látjuk — csak részben felel meg az alaprajzi három típusnak, és ha arra gondolunk, hogy az első és harmadik csoportból a XIV—XV. sz. fejlődése nem egy esetben a másodikhoz hasonló többutcás típust hozott létre (vö. Hajdúböszörmény és Debrecen példáját), akkor csak arra gondolhatunk, hogy nem elegendők a Stoob-féle kategóriák, amelyek az egyes városias településeknél inkább csak kialakulásuk idején vehetők figyelembe.

Alaprajzi elemzésünk azt mutatta, hogy mezővárosainknál számolnunk kell egyrészt egy talán „piachely”-nek³⁵ nevezhető és a felső-ausztriai Markt-oknak megfelelő típussal és egy városiasabb, többutcás alaprajzzal. Ez utóbbi keletkezhetett falvak összeolvadásából, piachelyek bővüléséből, régebbi városalapítások elsorvadásából, ill. új városalapításból. Ez utóbbihoz tartozik az 1440-ben alapított Ráckeve, amelynek a XVI. sz. végén hét (!) piaca, öt felfelé és öt alább eső utcája, valamint számos köze volt.³⁶ Alaprajzilag tehát a piachelyeket — amíg azok nem bővülnek — kirostálhatjuk a sokszáz mezőváros közül, ezek nyilván nem játszottak soha városszerepet. Ennél sokkal nehezebb a többutcás, városias alaprajzú mezővárosok osztályozása: melyek tekinthetők gazdasági értelemben városnak. Nézetünk szerint a már említett kritériumok mellett az építészettörténet is adhat ehhez segítséget, mégpedig kettős értelemben: a polgárság épületei mennyiben városiasak és templomaik milyenek.

A „városias” ház problémája nem egyszerű. A budai³⁷ középkori polgárházak vizsgálata azt bizonyította, hogy az emeletes kőházat olyan földszintes kőházak is megelőzhették, amelyek beosztása a falusi házra emlékeztet. Az is biztos — legalábbis Budán, valamint Sopronban³⁸ —, hogy a telkeket eleinte falusias módon hosszanti, az utcára merőleges oldalán építették be. A jelek szerint a kőépületeket fa- és paticsepületek előzhették meg,³⁹ viszont a XIV. századtól a belvárosokban már inkább emeletes kőépületek álltak,⁴⁰ ha a földszintes

³⁴ Stoob: i. m. 21—28. Stoob hozzászólása ebben a tárgyban: Rausch: Stadt und Stadtherr i. m. (I. fenn, 32. j.) 277—278.

³⁵ Azért javasoljuk erre a településtípusra a „piachely” elnevezést, mivel a „vásárhely” alatt egy korábbi, a helynevek alapján kimutatható típust értünk. Ezekre vö. Major Jenő: A magyar városok és városhálózat kialakulásának kezdetei. Településtudományi közlemények 18 (1966) 48—90. — Megjegyezzük, hogy a „piachely” kifejezést az itt tárgyalt, szűkebb, településtörténeti jelentésén kívül tágabb értelemben is használhatjuk. A sokszáz hetivásáros hely közül azokra, amelyek nem lettek mezővárosok, vagy bár azok lettek, de előbb hetipiaci jogot élveztek.

³⁶ Magdiés István: Diplomatarium Ráczekeviense. Székesfehérvár 1888, 91—92.

³⁷ Gerevich László: Budapest művészete az Árpád-korban. Budapest Története I. k. Főszerkesztő Gerevich László. Bp. 1973, 389—398.

³⁸ L. az előbbi j.-t, valamint Sopronra: Dávid Ferenc: Gótikus lakóházak Sopronban. Magyar Műemlékvédelem 1967—1968. Bp. 1970, 95—123.

³⁹ Pl. Sopronban és Győrött: Péter Tomka: Erforschung der Gespanschaftsburgen im Komitat Győr-Sopron. Acta Archaeologica 28 (1976) 398, 408.

⁴⁰ L. fenn, 38. j. — Vö. még Holl Imre: Sopron középkori városfalai. III. Archaeologiai Értesítő 98 (1971) 28—30. Különben Holl is feltételez korábbi faszervezetű házakat.

kőház — különösen a külvárosokban — továbbra sem tűnt el.⁴¹ Valódi városainknál tehát nagyon leegyszerűsítve a következő fejlődési vonal képzelhető el: épületanyag alapján patics- vagy faház, földszintes kőház, emeletes kőház; beosztás alapján a falusinak megfelelő, majd az, melyet a ház polgári lakója a foglalkozásához, ill. életmódjához hozzáidomított; telekbeosztás szempontjából a falusias beépítést felváltja a telek üresen maradt oldalát is beépítő és a két épületszárnyat összekapcsoló típus. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy ennek a fejlődési rendszernek a végét elsősorban a belvárosi házak érték el.

Ha az ellenkező pólust, a középkor utolsó két évszázadának falusi házait vizsgáljuk, mind az eddigi régészeti feltárások, mind az okleveles adatok alapján nagyjából egyöntetű kép bontakozik ki: a jobbágházak zöme nem tartós anyagból, hanem fából, paticsból készült.⁴² Eltekintve a kő- vagy téglalapozású, de felmenő falaiban nem tartós anyagból készült épületektől⁴³ előkerült falusi kőépületeink zöme nemesi kúria,⁴⁴ plébániai épület,⁴⁵ tehát nem jobbágház. Különleges eset a Budától délre fekvő Csút (helyesen Csót) falu a maga kőépületeivel.⁴⁶ Itt a szőlőtermelés okozta nagyobb szabadság, a kőbányák közelsége, a főváros környéken érvényesülő jobb piaci lehetőségek egyaránt hozzájárulhattak e különleges helyzethez. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy hasonló esetek másutt is elő nem fordulhattak volna. A lényeg mégis az, hogy a kőépület valami társadalmilag magasabb rétegre volt jellemző.

Mindezt előrebocsátva különösen tanulságos annak vizsgálata, hogy milyen volt a mezővárosok építkezése területünkön. Első példaként egy püspöki várost, Vácot vegyünk. Lakói — a városi tanács saját oklevele alapján — a középkor végén polgárok, de ugyanakkor a püspök jobbágjai voltak.⁴⁷ A városnak három része volt: a püspökvár, a sánccal övezett magyar város és a kőfallal védett német város, amelyhez egy kis külváros is tartozott. Építési képe elég jól rekonstruálható egy 1570-es török kori összeírásból. Ez megadja többek közt a házak tulajdonosát, a szomszédok neveit, az utcát, ahol állt, az építési anyagot, a szintek számát, de azt is, hogy új vagy régi-e az épület. Sajnos, kiadója tévesen azonosította az utcákat, pedig ez viszonylag könnyű.⁴⁸ Leszámítva az újonnan épültnek jelzett és így nyilván nem középkori házakat, a város épületei városrész és épületanyag szerint így oszlanak

⁴¹ *Dávid Ferenc—Schönerné Pusztai Ilona*: A soproni Pozsonyi út 3. sz. ház kutatása é helyreállítása. Magyar Műemlékvédelem 1973—1974. Bp. 1977, 125—137.

⁴² *Holl Imre*: Sarvaly középkori lakóházai. Archaeologiai Értesítő 106 (1979) 33. — *Szabó István*: A középkori magyar falu. Bp. 1969, 26—44.

⁴³ Ilyenek pl. a sarvalyi házak is: *Holl*: i. m. (Sarvaly) 33—35.

⁴⁴ Pl. az alföldi Nyársapáton: *Benkő Elek*: A nyársapáti udvarház és házak a középkorban. „quibus expedit universis”. Diákköri dolgozatok 1977—79. ELTE Bölcsészettudományi Kara Középkori Magyar Történeti Tanszék Kiadványa I. Szerk.: Ladányi Erzsébet. Bp. 1980, 57—61. — A Dunántúlon az Entz Géza által ismertetett alsóörsi: *Entz Géza*: Gótikus udvarház Alsóörsön. Művészettörténeti Értesítő 5 (1956) 125—132. — Csepelyen: *Kovalovszki Júlia*: Ásatások Csepelyen. Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 8 (1969) 235—252.

⁴⁵ Ecséren: *Sz. Czeglédy Ilona—Koppány Tibor*: A középkori Ecsér falu és temploma. Archaeologiai Értesítő 91 (1964) 41—64.

⁴⁶ *Gerevich*: i. m. 398. Alaprajza uo. 396. o. 241. kép.

⁴⁷ 1522: Országos Levéltár, Filmtár. Selmezbánya v. lt. 2—910.

⁴⁸ *Fekete Lajos*: A törökkori Vác egy XVI. századi összeírás alapján. Bp. 1942. Kritikájára l. a 9. j.-ben idézett tanulmányunkat.

m eg. (A vegyesen kő- és sövény-paticsepületekkel beépített telkeket a kőházak között vettük fel.) Sajnos, a volt magyar város házai zömét törökök szállták meg, itt az összeírás adatai hiányosak.

A középkori Vác házai városrészenként

Városrész	emeletes	kő	sövény	ismeretlen	összesen
<i>a) Szám szerint</i>					
Vár	3	8	22	2	35
Magyar város	4	17	18	48	87
Német város	14	41	65	7	127
Összesen	21	66	105	57	249
<i>b) Százalék szerint</i>					
Vár	8,5	22,9	62,9	5,7	100
Magyar város	4,6	19,5	20,7	55,2	100
Német város	11,0	32,3	51,2	5,5	100
Összesen	8,4	26,5	42,2	22,9	100

A német város emeletes és kőházainak zöme a piactéren és a rajta átvezető Nagy utcán állt. A piactéri házak 81,8%-a épült kőből (emeletes 54,5% volt). A Nagy utca házainak 59,1%-a kőépület, de mivel az utca a külvárosban is folytatódott, a városhalon belüli szakaszán a kőházak aránya jóval magasabb volt. A Zsidó utca fele épült kőből, míg a többi utcában csak 9,1% a kőházak aránya. A magyar város kő- és emeletes házai úgy látszik, hogy a Nagy utca déli folytatásában álltak. A középkorvégi Vác külső képe tehát az újkori alföldi városokéhoz hasonlíthatott. Csak a városközpont volt városias emeletes vagy legalább kőházaival, a szélső utcák már falusiasak voltak.

Vácott is megtaláljuk tehát — igaz, jóval nagyobb mértékben — a városközponttól távolabbi területek falusiasabb jellegét. A városias jelleget itt azonban csak kismértékben képviselte az emeletes ház, az egyszerű földszintes kőház is valamiféle városiaságra utalt. Vác azonban jobbágy lakossága ellenére mégiscsak fallal övezett püspöki civitas volt. Feltűnő azonban — és ez óvatosságra kell hogy intsen az épületanyagból levonandó messzemenő következtetéstől —, hogy hasonló lehetett az Alföld egyetlen szabad királyi városának, egyben a középkor végi Magyarország egyik legnépesebb és leggazdagabb városának, Szegednek az építési módja is. Csak a középkor végén tűnnek fel a városközpontban kőházak, amelyekre oklevelek, de reneszánsz ablak- és ajtókeretek is utalnak.⁴⁹ Különösen tanulságos a már említett, XV. sz. közepén alapított Ráckeve példája is. Ennek a királynéi mezővárosnak házai a XVI. sz. végén író Skaricza Máté szerint kőből épültek.⁵⁰ És valóban, a Dunával párhuzamos mai Kossuth Lajos utcában féltucatnyi gótikus kőház áll részben vagy egészen ma is. Többnyire két középkori építési periódusuk mutatható

⁴⁹ Magyar Országos Levéltár, Mohács előtti gyűjtemény (Dl.) 61903. (1497). — *Entz Géza*: Kőtár. Móra Ferenc Múzeum. Szeged é. n. 18.

⁵⁰ „És hamar keő házakat szerzének, Gazdagsággal mert bővelkedének.” *Magdics*: i. m. 89.

ki: egy XV. sz. második feléből származó késő gótikus és egy XVI. sz. eleji, reneszánsz elemeket is tartalmazó.⁵¹ Voltak azonban vályogházak is, ilyen is feltártak.⁵²

Jelenlegi ismereteink szerint a tárgyalt területen a mezővárosi kőházak építése is a XV. sz.-ban kezdődhetett, adatok a jelentősebbekből maradtak fenn. Ezt bizonyítják a miskolci ásatások és okleveles adatok,⁵³ de számuk Mohácsig nem lehetett sok. Hasonló lehetett a helyzet Gyöngyösön, ahol csupán egy középkori kőház maradt fenn,⁵⁴ de több is lehetett. Mégis, még olyan jelentős mezővárosban is, mint Debrecenben, a XVII. sz.-ig nem épült emeletes ház, és az épületek zöme paticsból, esetleg vályogból készült.⁵⁵ Szegeden is — mint láttuk — a középkor végén kezd növekedni a kőházak száma. Ráckeveint viszont már kezdettől jelentős szerepük volt. Ne felejtjük el azonban, hogy ez arra az időre esett, amikor másutt is megjelenik a kőház! Kőházakat tártak fel az Alföld széléhez közel eső Pásztó mezővárosban is.⁵⁶ Feltűnő különben, hogy a kőben szegény Alföldön található és a kőbányákhoz közel eső Alföld-széli mezővárosok nagyjában egy időben kezdenek kőépületeket emelni.

Ugyanez a korszak és részben ugyanazok a mezővárosok, amelyekről Entz Géza írt a templomok bővítésével kapcsolatban.⁵⁷ A templombővítéseket különben több példával is illusztrálhatnánk,⁵⁸ de olyan mezővárosi templomokat is felhozhatnánk, amelyeket soha sem bővítettek.⁵⁹ „A templomok a falvak legfontosabb középületei” — írja Marosi Ernő⁶⁰ —, és ez még inkább áll a mezővárosokra. A templom átépítése vagy épp ellenkezőleg változatlanul hagyása ezért a helység életében bekövetkezett vagy épp be nem következett változásra utal. Így tehát a templombővítés és a kőházaknak esetleg egyidejű megjelenése nem lehet véletlen.

Mi az a kép, ami az alföldi és Alföld-széli mezővárosok alaprajzi és építészeti fejlődéséről szemünkbe ötlik? Ezen a hatalmas, jogi értelemben gyakorlatilag városmentes tájon egykor létezett nagyszámú mezőváros közül építészetiileg is kiemelkedik egy réteg, amely a XV. sz.-tól, sőt inkább annak második felétől mind alaprajzában, mind építési módjában városiasodott. Hasonló példák persze az egész ország területén kimutathatók, hogy mi mégis csak leszűkített térben vizsgáltuk meg a problémát, annak kettős oka volt. Először is az, amire már többször utaltunk, területünkön Szeged kivételével nem volt

⁵¹ *Gergelyffy András*: Középkori lakóházak Ráckevein. Építés- Építészettudomány 5 (1973) 405—411.

⁵² *Fegyő János*: Késő középkori lakóház leletmentése Ráckevein. Studia Comitatus 2 (1973) 93—105.

⁵³ *Komáromy József*: Beszámoló a miskolci Sötétkapu melletti ásatás eredményeiről. Herman Ottó Múzeum Évkönyve I (1957) 88. — *Uő.*, ásatási jelentése: Régészeti Füzetek Ser. I. 10. (1957) 60. — *Szendrei*: i. m. III. k. 142.

⁵⁴ Heves megye műemlékei i. m. III. k. 119—122.

⁵⁵ *Sápi*: i. m. 16—19.

⁵⁶ *Valter Ilona*: Műemléki feltárások és helyreállítások Pásztón. Műemlékvédelem 13 (1969) 226—230. — *Uő.*: Pásztó, a középkori oppidum. Városépítés (1976. évi 1—2. sz.) 25—26.

⁵⁷ L. fenn, 6—7. j. — Vö. még *Entz Géza*: Gótikus építészetünk településalakító szerepe. Építés- Építészettudomány 11 (1979) 20—21.

⁵⁸ Pl. Gyöngyös esetében. Heves megye műemlékei. I. m. III. k. 63.

⁵⁹ Pl. Szer esetében: *Horváth Ferenc*: Szer plébániatemploma és a település középkori története. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (1974—75/1) 347—348.

⁶⁰ *Marosi Ernő*: Magyar falusi templomok. Bp. 1975, 13.

szabad királyi város, az itteni városias fejlődés tehát nem lehetett egy „valódi” város konkurenciája.⁶¹ Másodsor a Dunántúlon, a Felvidéken, valamint Erdélyben is (itt a szászok miatt) erősebb külföldi hatással lehetne számolni.

Mint láttuk, a régészeti és művészettörténeti módszerű építészettörténeti kutatás eredményeit a várostörténet számára is hasznosítani lehet. Az így kapott alapanyag azonban csupán egy tényező a tanulmányunk elején felvetett kérdések megválaszolásához, azonban olyan tényező, aminek figyelmen kívül hagyása nem lenne helyes.

A középkor utolsó századában e szerint a tárgyalt területen levő mezővárosok egy része, nyilván az, amely itt a város gazdasági szerepét betöltötte, településében és építészetében is kezdett a valódi városhoz hasonlítani. Egy közülük, Szeged, jogilag is város lett.

⁶¹ Vö. *Szűcs Jenő*: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp. 1955, 98–99. — L. erre viszont: *Kubinyi András*: A XV–XVI. századi magyarországi városi fejlődés kérdéseiről. Századok 99 (1965) 519–520.